

perifèria

Número 18(2), diciembre 2013

<http://revistes.uab.cat/periferia>

El pastor com a model de la "mentalitat primitiva" en el fons documental de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya

Lluís Calvo-Calvo- Departament de Ciències Històriques (Història de la Ciència) / Institució Milà i Fontanals (CSIC-Barcelona)¹

Presentació

Aquest text té com a finalitat presentar la recerca sobre el món ramader a Catalunya que va dur a terme l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya (AEFC) en les primeres dècades del segle XX, tasca que va aconseguir formar un fons documental -manuscrit i gràfic- que, per desgràcia, en una part substancial es va perdre durant la Guerra Civil espanyola. El treball de l'AEFC fou meritori en el seu moment ja que obrí la recerca etnogràfica catalana i hispànica a noves temàtiques i metodologies. Aquest treball, però, vol aproximar-se a la consideració -social i intel·lectual- que tenia l'ofici de pastor en les esmentades dècades; en aquest sentit, solament cal recordar com eren representats els pastors en la tragèdia d'Edip Rey: uns éssers sense importància, que vivien en un medi ferèstec i aïllat, solitaris i ocults en les seves cabanes...

Aproximació històrica a l'AEFC

El AEFC va néixer dels interessos del Dr. Tomàs Carreras i Artau (Girona, 1879- Barcelona, 1954), qui ja des de ben jove havia tingut una especial preocupació per conèixer les manifestacions populars, especialment les referides al món jurídic i a la mentalitat popular. A partir de diverses fonts formatives (per exemple, la filosofia del sentit comú; l'escola històrica del dret; la Renaixença literària i l'estudi del

¹ Enviar correspondència a: Lluís Calvo-Calvo: icalvo@imf.csic.es

perifèria

Número 18(2), diciembre 2013

<http://revistes.uab.cat/periferia>

folklore català i hispà així com la crisi de 1898²) es va dedicar, des de la finalització dels seus estudis de doctorat en Filosofia i Lletres i Dret l'any 1905, a estudiar i a col·leccionar el màxim nombre de mostres sobre els aspectes esmentats.

L'objectiu de l'AEFC fou documentar el que avui es coneix com a formes de vida, duent a terme una tasca pionera a Espanya ja que, a més de fer algunes innovacions metodològiques (cas de la utilització de la fotografia aplicada al treball de camp), va aconseguir reunir un gran volum de materials. A través d'una gran xarxa de corresponsals, l'AEFC va reunir molta documentació sobre la cultura popular i tradicional catalana i hispana; per aconseguir aquest objectiu, va editar 22 qüestionaris que abastaven diferents temàtiques (cicle de vida, festes, dret consuetudinari, llegendes, cançó popular, etc.). La feina desenvolupada estigué marcada per un marcat tarannà positivista, que, en bona mesura, va trencar amb antigues visions i formes de treball en l'estudi del folklore³; en aquest sentit, Carreras i Artau va declarar que:

“En la descripció cal atènyer-se estrictament a la veritat, sense retocs ni aranjaments, contràriament a ço que sol fer el literat, el qual persegueix, abans que tot, un efecte artístic”⁴.

² En aquest sentit, Carreras i Artau (1912:7-8) va escriure que: “[...] *la honda preocupación por el problema hispano por antonomasia, es a saber, el problema que versa sobre la reconstitución espiritual de España* [...] *Problema de raza, en una palabra* [...]”.

³ D'aquesta manera, Carreras i Artau (1918:30) ja havia dit que: “*En son primer període, que podriem anomenar sentimental, el conreu del Folklore a Catalunya fou abans que tot un estimulant del caliu patriòtic* [...] *Per a nosaltres el Folklore es objecte adequat de ciència: veritable substratum de raça, constitueix un factor indispensable per a l'estudi de la psicologia comparada del poble català en ses relacions amb els demás pobles hispans i amb el procés general de la civilització i la cultura.*” En les citacions es manté l'ortografia original catalana.

⁴ Carreras i Artau (1922:63).

perifèria

Número 18(2), diciembre 2013

<http://revistes.uab.cat/periferia>

Els esforços per sistematitzar el treball etnogràfic es van veure culminats amb l'edició del *Manual per Recerques d'Etnografia de Catalunya* (Barcelona: AEFC, 1922), obra que fou una àmplia guia per a la realització d'investigacions etnogràfiques i que, a la fi, ha esdevingut un dels primers en el seu gènere a Espanya. A partir de 1923, diverses circumstàncies (cop d'estat del general Primo de Rivera, dissolució de la Mancomunitat de Catalunya) van fer que l'AEFC tingués que reduir les seves recerques i els seus projectes inicials, concentrant els seus treballs en la Càtedra d'Ètica de la UB; això va suposar, de fet, l'abandonament de la dinàmica que fins aquell moment havia dut a terme. La Guerra Civil de 1936-1939 va significar, a causa de la sortida del país de Carreras i Artau, que l'AEFC va quedar tot sol a les instal·lacions de la UB, la qual cosa va comportar la pèrdua de gran nombre dels materials recopilats; després de 1939, Carreras i Artau va intentar tornar a fer l'AEFC i per això, sent la única institució que podia oferir un cert suport material, el 1945 el va incorporar al Consell Superior d'Investigacions Científiques de Barcelona. Carreras i Artau va morir l'any 1954 i, una vegada més, l'AEFC va restar durant molt de temps abandonat. Després de diverses temptatives fallides, no fou fins a la meitat de la dècada de 1980 en què, de forma definitiva, l'AEFC fou objecte d'una recerca aprofundida per tal de catalogar i recuperar el material documental que encara restava del gran fons d'abans del 1936.

Fonaments teòrics de l'AEFC en relació amb la recerca sobre el món ramader

L'AEFC va dur a terme una recerca etnogràfica sobre el món ramader que aplegà un conjunt de dades significatives; l'interès de l'entitat en aquest àmbit, a més de l'àmplia recerca que duia a terme sobre la cultura rural, va néixer a partir de dos aspectes fonamentals: el dret consuetudinari català i la psicologia ètnica.

Pel que fa al primer aspecte, la preocupació dels juristes catalans del segle XIX per conèixer tot el que feia referència al dret consuetudinari català. Des de ben antuvi, i donades les circumstàncies tant polítiques (auge del nacionalisme), com econòmiques (desenvolupament industrial) i intel·lectuals (arribada i extensió de

perifèria

Número 18(2), diciembre 2013

<http://revistes.uab.cat/periferia>

l'Escola Històrica del Dret), els juristes catalans de la passada centúria van tenir una especial dedicació per estudiar i aplegar el màxim nombre de dades sobre el dret català perquè així es refermaven les argumentacions enfront dels plantejaments codificadors. Aquesta situació es traduí en el fet que un nombre significatiu d'advocats, de notaris o de persones relacionades amb el món del dret, al llarg del segle XIX publicuessin estudis sobre dret consuetudinari català, com és el cas de F. de S. Maspons i Labrós, V. Santamaria, J. Porcioles, J. Pella y Forgas i altres. Carreras i Artau fou hereu d'aquesta tradició i així, per exemple, quan es va publicar l'*Almanac dels Noucentistes* (1911) va escriure un text sobre "*De l'Anima del Dret*" en el qual reivindicava l'herència jurisprudencial de l'Escola Històrica Catalana (EHC); de fet, quan Carreras i Artau va crear l'AEFC aquest es va presentar com una continuació de l'obra inacabada de l'EHC. Aquesta situació va comportar que l'Arxiu, a més d'altres àmbits d'estudi, tingués una especial cura en estudiar tot el que feia referència al dret consuetudinari català, sent el món ramader un dels temes de treball pel gran nombre de formes jurídiques consuetudinàries que hi tenia associades.

En relació al segon aspecte, entre les transformacions que es van viure en la Ciència a Espanya i a Catalunya al llarg de la Restauració, cal citar, per la influència que van tenir en l'AEFC, els plantejaments de Wilhem Wundt, uns dels pares de la moderna psicologia. Per tal d'abastar científicament totes les manifestacions psicològiques, Wundt plantejà que calia, a més de la psicologia científica (que fou la que es va imposar i esdevingué fonament de l'actual psicologia), una segona línia de recerca basada en la teoria de la *Völkerpsychologie* (psicologia dels pobles), teoria que, fins l'arribada de la psicoanàlisi, va tenir un gran predicament a Europa i que, entre altres coses, plantejava que la història del desenvolupament psíquic de la Humanitat es podia dividir en diversos estadis: home primitiu, període totemístic, herois i déus, evolució cap a la Humanitat.

Les argumentacions de Wundt esdevingueren claus per a Carreras i Artau perquè foren una veritable "clau de volta" per a les seves recerques i desenvolupaments teòrics i pràctics. Així, a l'hora de parlar de la "mentalitat primitiva", deia que aquesta es caracteritzava per uns productes: "[...] diferents, ben propis, *sui*

perifèria

Número 18(2), diciembre 2013

<http://revistes.uab.cat/periferia>

generis, gairebé caracteritzats per una ingènua i forta originalitat⁵. Aquestes idees van fer que, en el moment de definir els objectes d'estudi, Carreras i Artau argumentés que, per tal de recercar la mentalitat "primitiva" del poble català, calia estudiar els "tipus tradicionals i antropològics" que incloïen:

"[...] pastors, vaquers, eugassers, carboners, llenyataires, guardaboscors, traginers, contrabandistes, carreters, tartaners, velles-filoses, mestresses de casa, hereus, pubilles, cabalers, onclels, saludadors, cantaires tradicionals, pavordes, majorals, el batlle, el nunci, el campaner, l'escolà, l'enterramorts, l'ermità, caçadors d'ofici (sobretot els furtius), pescadors de riu, gent de mar, caps de colla (de treballadors, de la festa major, de renyines, etc.), hostalers, consellers populars, etc."⁶.

Aquests "tipus tradicionals i antropològics" esdevenien així la més viva supervivència de les formes més primigènies, menys contaminades per la civilització representada per la ciutat i els seus modus de viure: Dins d'aquesta categorització, els pastors eren un dels grups que més bé representaven les formes de vida més originals, més prístines; en aquest sentit, es va dir que:

"Un dels oficis que durant més segles ha resistit els embats dels corrents renovadors i que més refractari ha estat a les innovacions és el de pastor. Ha travessat capes i més capes de civilització i sempre s'ha mantingut en un ingenu i encissador primitivisme. El seu estudi permet copsar múltiples plecs de l'ànima humana i penetrar algunes vibracions anímiques en el seu pur primitivisme. Ens atrevim a creure que el pastor és l'ofici i estament social més interessant d'estudi, considerat sota el punt de vista etnogràfic, i més avui que abans, ja que no podent-se sostreure al vent del modernisme que

⁵ Carreras i Artau (1923: 243).

⁶ AEFC *Qüestionari núm. 13* (1921-22:2).

perifèria

Número 18(2), diciembre 2013

<http://revistes.uab.cat/periferia>

trasbalsa la Humanitat i perd per moments el seu encís i color per a confondre's amb la buida grisor imperant"⁷.

Aquest tipus de caracterització cal situar-la en un moment històric concret en què la recerca sobre l'etnogènesi del poble català era un dels eixos de treball de molts estudiosos⁸; a més, és important recordar les argumentacions noucentistes sobre la configuració de Catalunya ("la Catalunya-Ciutat") i les reaccions contra aquestes propostes, reaccions que s'han d'inscriure en un clar moviment antirracionalista que, ja des de la fi del segle passat, va tenir un fort predicament a Europa. En aquest sentit, oposicions entre "camp" i "ciutat", "món rural" i "món urbà" eren freqüents i se'ls assignava valors referits a la puresa o impuresa d'una o de l'altra; així, en un text de l'època es pot llegir que:

"En el camp, les exigències socials són poques; l'etiqueta, queda reduïda a lo més indispensable i un esperit d'autoctonisme sembla regir-ho tot, portant l'individu a una actuació més integral, havent-se de bastar a sí mateix i més lliure, fugint de tota trava. Per això la idea de rusticitat i d'urbanitat són contrapossades. A la ciutat li dóna segell propi tot lo exquisit, refinat que sedueix per l'apariència, encara que sovint el fons sigui poc consistent; fins el vici s'ha de presentar artísticament"⁹.

Aquest aspectes s'han de tenir en compte a l'hora d'estudiar i d'avaluar el treball de l'AEFC, tasca que, de fet, esdevingué la primera temptativa universitària per apropar-se, d'una manera científica i sistemàtica, al món de la cultura popular i tradicional i, específicament, al món ramader.

⁷ Amades i Gelats (1936:85-86).

⁸ En aquest sentit, *vid.* Bosch i Gimpera (1922 i 1925).

⁹ Serra i Pagès, Rossend (1925:3).

perifèria

Número 18(2), diciembre 2013

<http://revistes.uab.cat/periferia>

Les aportacions de l'AEFC al coneixement del món dels pastors del primer terç del segle XX

Com ja s'ha indicat, l'AEFC tingué en el dret consuetudinari i en la psicologia ètnica els dos arguments fonamentals per a endegar les seves receques sobre el món ramader català; en aquest sentit, les recerques que es van dur a terme tingueren dues eines bàsiques: els qüestionaris i la fotografia.

Els qüestionaris. Aquesta tècnica fou l'eina bàsica per aplegar informació i documentació diversa sobre els diversos aspectes sobre els quals l'AEFC fixà la seva atenció. Els qüestionaris en Etnografia ja havien estat emprats en el segle XIX i a Espanya la primera gran utilització fou l'enquesta de l'Ateneu de Madrid (1905) sobre el cicle de la vida; en el cas de Catalunya, l'AEFC fou qui primer va usar aquest recurs. Així, l'any 1916 va publicar el primer qüestionari, dedicat a paremiologia i, posteriorment, publicà fins a un total de 22 enquestes sobre aspectes diversos com les jornades de la vida (naixement, infància, matrimoni, mort), el territori, la cançó, les llegendes, la religiositat, el menjar, etc. Pel que fa al nostre objecte d'estudi, el qüestionari núm. 4 fou el dedicat a "Costums i tractes més usuals referents a bestiar", primer de la sèrie dedicada a "Ètica i dret consuetudinari i economia popular de Catalunya". Aquest qüestionari fou redactat per Daniel Danés i Torras i Joaquim Carreras i Artau l'any 1916. Si es fa un repàs d'aquest qüestionari, allò que crida l'atenció, en primer terme, és l'amplitud dels temes que el componen, els quals es podien agrupar en grans blocs temàtics: el bestiar (classes, alimentació, malalties, pastures, mercats i fires, creences i supersticions...), el dret consuetudinari (contractes, garanties, comunitats i mutualitats de bestiar, drets i obligacions...) i els pastors (vida, costums...). Aquest qüestionari fou completat amb el que es publicà en l'esmentat *Manual per a recerques d'etnografia de Catalunya*¹⁰ i que, donada la curta extensió, es reproduïx a continuació:

¹⁰. El qüestionari va seguir, en termes generals, les directrius del *Handbook of Folklore* publicat per Ch. S. Burne (Londres, 1914).

perifèria

Número 18(2), diciembre 2013

<http://revistes.uab.cat/periferia>

“Categories entre els pastors (majorals, pastors, rabadans, etc.): llur vida. Festes en què prenen part: Nadal, Sant Gil, etc. Cançons i entreteniments. Gossos de ramada i d’atura. Contractes entre amo i pastor. Id. Per a les terres o herbes de pastura. Donar sal: abeurar. Creences, supersticions, dites i pràctiques sobre dies o llocs dolents per al bestiar. Remeis per al bestiar. Què es fa si hi ha una epidèmia?. Mercats i fires de bestiar. Empletar la pigota. La tosa dels ramats. Els tonedors: colles, rutes que segueixen; costums i càstigs que usen; eines, manera d’esquilar. Amulets que porten les bèsties a sobre o que són posats al corral. Emigracions periòdiques de ramats: època i rutes seguides. Cabanes, bordes, etc. Indústria de la llet: fer els formatges, matons, etc. Objectes artístics fets pels pastors: collars, objectes de banya, salers, etc.”¹¹.

A hores d’ara, és difícil avaluar l’èxit o el fracàs de la recerca que l’AEFC endegà a causa de les significatives pèrdues de materials durant la Guerra Civil; amb tot, ens n’ha arribat una mostra significativa: avui es conserven 54 respostes al qüestionari, les quals són desiguals en quantitat i en qualitat. De tota manera, esdevenen una eina útil per a conèixer el món ramader català de les primeres dècades del segle XX. Les respostes són variades i abasten aspectes referits als blocs temàtics que abans he esmentat: dret consuetudinari (contractes com l’anomenat “la soccida”), el bestiar (classes, noms, adagis, govern i propietat dels ramats, etc.) i el pastors (costum, formes de vida, etc.). Els autors de les respostes foren els corresponents de l’AEFC a diverses comarques o persones lligades al món de la ramaderia i interessades, en expressió de l’època, a les “manifestacions folklòriques”, com és el cas de Salvador Vilarrasa, propietari agrícola i ramader del Ripollès.

La fotografia. L’AEFC fou pioner a Catalunya i a Espanya en emprar la fotografia en la recerca etnogràfica ja que, per primera vegada, la utilitzà per a documentar els seus treballs, tot esdevint quelcom més que un simple ajut documental: la tasca fotogràfica que l’AEFC va desenvolupar, especialment la duta a terme per Carreras i

¹¹. *Manual per recerques d’Etnografia de Catalunya*. Barcelona: AEFC, 1922, pp. 23-24.

perifèria

Número 18(2), diciembre 2013

<http://revistes.uab.cat/periferia>

Artau, ha esdevingut, per sí mateixa, una eina d'estudi pel llenguatge fotogràfic emprat, per la selecció dels personatges, per les temàtiques, per les entrevistes i les anotacions que acompanyen les imatges, etc. Un bon exemple d'aquest aspecte és l'entrevista que Carreras i Artau va fer a Francisco Torner de Cal Tanelló de Queralbs: *"Ha passat tota la setmana amb la vacada. És el dia de la Mare de Déu d'Agost. La fotografia l'ha sorprès en el moment d'arribar al Santuari de Núria, on ha pujat -segons diu- per oir missa, proveir per a la setmana i trobar-se amb la dona"*¹². Aquests aspectes configuren un univers únic que, a més, avui ens ajuda a comprendre, en primer terme, algunes de les estructures socials i culturals relacionades amb el món ramader (per exemple, la vinculació amb l'església i l'oferiment d'animals per a mantenir els ramats dels santuaris, com és el cas de Núria) o el mateix espai intel·lectual en què es desenvolupava la recerca etnogràfica en les primeres dècades del segle XX a Catalunya.

L'aportació fotogràfica fonamental al coneixement del món de la ramaderia fou feta per Carreras i Artau qui, en els seus viatges (d'estudi o de vacances), va fer tota una sèrie de recerques sobre el món ramader; d'aquesta manera, el director de l'AEFC fotografià i entrevistà a alguns pastors, registrà la celebració de festes amb una forta presència del món ramader (per exemple, la celebració de Sant Gil a Núria), les feines dels pastors així com aspectes diversos de la seva vida quotidiana (per exemple, les cabanes de pastor o el menjar anomenat "carn a la llosa") la indumentària o les ofrenes. D'aquesta manera i en relació a aquest darrer aspecte, Carreras i Artau va escriure: *"Xais i ovelles del ramat de Núria, amb la marca a l'esquena. El ramat de Núria. El fan cada any. Per St. Pere sol començar la pastura i serveixen els caps de bestia per a nodrir al Santuari. Perxó quan tanquen, se venen els caps sobrers. Per consetud, una pila de cases de la comarca ofereixen tots els anys, 1, 2 i fins alguna 3 caps de bestia pel ramat de Núria, que a vegades els hi fan portar pels seus pastors i altres, hi van a Núria a buscar-los. A "Ca n'Huguet" de Villalonga (una casa gran restaurada, que s'troba anant a Setcases) cada any donen 3 caps. La marca de la casa, figura en els caps de bestia donats. Segon me*

¹². Vid. Calvo-Calvo (1994:174, fot. Núm. 0682).

perifèria

Número 18(2), diciembre 2013

<http://revistes.uab.cat/periferia>

*diu el Capellà-Administrador, els caps donats són uns 40. La marca de Núria és la següent: la creu, la campana i l'olla*¹³.

Altres col·laboradors de l'AEFC també van aportar diversos documents gràfics sobre el món ramader, alguns força interessants, com és el cas de l'esmentat Salvador Vilarrasa que va trametre a l'entitat diverses fotografies de la "tria de la ramada" al Pla d'Anyella, o les realitzades per Josep Maria Batista i Roca, qui sempre demostrà un gran interès per documentar la cultura material relacionada amb els pastors (salers, "rebasta"...). En aquest sentit, Batista i Roca, en nom de l'AEFC i en un clar signe del tarannà de l'entitat, va adquirir alguns objectes per al futur Museu d'Etnografia de Catalunya, que mai es va arribar a fer.

En definitiva, malgrat la migradesa de materials que s'han conservat, cal dir que les dades que l'AEFC va aplegar encara són un instrument de treball valuós per a apropar-se al món ramader a Catalunya en les primeres dècades del segle XX.

Bibliografia

AEFC (1921-1922). *Qüestionari núm. 13. Primer referent al Museu Etnogràfic de Catalunya. Exposició Gràfica d'Etnografia de Catalunya*. Barcelona: AEFC.

Bosch i Gimpere, Pere (1922). "Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya". *Discursos llegits en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. Barcelona: Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.

Bosch i Gimpere, Pere (1925). "La composició ètnica de Catalunya". *Revista de Catalunya*, vol. II, núm. 9, Barcelona, març, pp. 209-217.

Amades i Gelats, Joan (1936). "Resenya de l'obra de S. Vilarrasa *La vida dels pastors*". *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, vol. XLVI, Barcelona.

Calvo-Calvo, Lluís (1994). *Catàleg de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya. Materials gràfics*. Barcelona: CSIC-Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

¹³. Vid. Calvo-Calvo (1994:170, fot.: 0669).

perifèria

Número 18(2), diciembre 2013

<http://revistes.uab.cat/periferia>

Carreras i Artau, Tomàs (1912). *Ética hispana*. Girona, pp. 7-8.

Carreras i Artau, Tomàs (1918). "Dues paraules sobre el projectat Museu Etnogràfic de Catalunya". *Estudis i Materials*, II, Barcelona.

Carreras i Artau, Tomàs (1922). "Psicologia del poble català". Manual per recerques d'Etnografia de Catalunya. Barcelona: AEFC.

Carreras i Artau, Tomàs (1923). "Estudis de Psicologia ètnica: el concepte de 'Mentalitat Primitiva'". *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia*, I, Barcelona.

Serra i Pagès, Rosend (1925). *Scriptorium*, vol. XXVIII, Ripoll, abril.